

Ursus – Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, Den Haag, Koninklijke bibliotheek, KA 16, fol. 71v.

TUSSEN DE MENSELIJKE GEEST EN DE AARD VAN HET BEEST

Van Maerlant, *Der naturen bloeme*, en het discours omtrent bestia

STIJN SELTEN
S4801784
Onder begeleiding
van:
Shari Boodts

Inhoud

Inleiding.....	2
Twee debatten: Jacob van Maerlant en de bestiariustraditie.....	2
Wie was Jacob van Maerlant?.....	7
Encyclopedie of bestiarium?.....	9
Proloog <i>Der naturen bloeme</i>	10
Vertalen, rijmen, schrappen. Van een geestelijke naar een aristocratische publiek	
De grote lijnen.....	13
De details in.....	16
In conclusie.....	21
Bibliografie.....	23

Inleiding

De hond zegt ‘woef’, de kat zegt ‘miauw’, het schaap zegt ‘baah’. Een van de eerste zaken die kleine kinderen uit een boekje leren is vaak het plaatsen van het juiste geluid bij het juiste dier. Mensen lijken geboren te worden met een bepaalde fascinatie voor dieren. Een fascinatie die met de jaren niet verdwijnt, zo getuigen de vele dierentuinen, kinderboerderijen, documentaires en webpagina’s gevuld met kattenplaatjes. Een blik op het verleden en we zien dat deze obsessie net zo ver teruggaat als wij kunnen kijken. Odins raven; de fabelen van Aesopus; de grot van Lascaux: de menselijke verbeelding lijkt inherent door dieren aangesproken te worden. Zo ook in de middeleeuwen. Zogeheten *bestiaria* zijn een van de meest voorkomende soorten teksten die wij nog hebben uit deze periode en genoten hoge mate van populariteit gedurende de gehele middeleeuwen. Met het fysiek openslaan van deze werken wordt net zo goed een spreekwoordelijk boekje opengedaan over de middeleeuwse perceptie van dieren. Toch leidt dit net zo goed tot meer vragen over deze perceptie. Het is voor de hedendaagse lezer lastig te ontwarren waar allegorie eindigt en feitelijke vertelling begint. Dat geldt voor de honden die aan elkaar vastplakken bij de paring en de arenden die de zon in vliegen, maar ook voor de eenhoorns, draken en griffioenen die zich tussen de ‘echte’ dieren op de bladzijdes genesteld hebben. Historici hebben veel gediscussieerd over het doel van deze teksten. Een discussie die nog steeds voortduurt. In dit essay wordt deze kwestie bestudeert in het licht van het Middelnederlandse *bestiarium*: Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme*.

Twee debatten: Jacob van Maerlant en de bestiariustraditie

Jacob van Maerlant, hoewel zijn naam voor de gemiddelde leek waarschijnlijk geen bel zal doen rinkelen, heeft binnen de Nederlandse literaire traditie een geroemde plaats als de middeleeuwse dichter met het grootste literaire corpus. Met zijn ruim 230.000 versregels is Maerlant niet alleen de meest productieve dichter in het Middelnederlands; Binnen het vernaculair is zijn werk een van de meest omvangrijke van de gehele Europese middeleeuwen.¹ Ook qua genre werpt Maerlant zijn net breed uit. De lezer kan kiezen uit ridderromans zoals *Historia van den grale*, heiligenlevens zoals *Sinte Franciscus’ leven*, en het in dit onderzoek centraalstaande encyclopedische werk *Der naturen bloeme*. Toen in de 19e-eeuw middeleeuwse literatuur, en daarmee ook Maerlant, werd ‘herontdekt’, werd hij vooral neergezet als een vaderlandse dichter (danwel van België, danwel van Nederland) die eeuwenlang in de vergetelheid was beland. Iemand met een zeer grote impact op de Nederlandse letteren en daarom een prominentere positie binnen de literaire traditie verdiende. Zo stelde Jan te Winkel, later rector magnificus van de Universiteit van Amsterdam, in de afsluitende alinea van zijn proefschrift ‘Maerlant’s Werken beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw’:

¹ Ingrid Biesheuvel, *Maerlants werk. Juweeltjes van zijn hand* (Amsterdam 1998), 17.

‘Slechts één dichter onder zijne jongere tijdgenooten en geest-verwanten staat zóó hoog, dat eene vergelijking met hem reeds terstond in ten nadeele van Maerlant moet uitvallen. Die dichter echter is een van die weinige reuzen, wier grootheid alle begrip te boven gaat, en die dan ook door hun verwonderlijke genie in staat zijn gesteld gedurende tal van eeuwen als groote en goede genii de menschheid te blijven geleiden naar het rijke wonderland der dichterlijke bezieling: die ontzagwekkendste van Maerlant’s tijdgenoten is Dante Alighierie’.²

Desondanks is de aandacht voor Maerlant daarna wisselend van aard geweest. Want ondanks de vergelijking met Dante, was Maerlant vooral een dichter die uitblonk in het vertalen en adapteren van het materiaal van anderen. Dat wil niet zeggen dat zijn werk niet bewonderenswaardig is, maar het betekent wel dat hij op het eerste gezicht misschien een minder artistieke indruk maakt dan een dichter die een volledig origineel werk heeft neergezet. Toch zijn in de laatste decennia steeds meer publicaties over Maerlant en zijn werk verschenen binnen de Nederlandse letterkunde. Zo verscheen in de jaren ‘90 onder andere het eerder genoemde *Het boek der natuur* van Peter Burger, een bloemlezing van *Der naturen bloeme*; en *Maerlants wereld*, een biografie van Frits Oostrom (voor zover het mogelijk is om een biografie te schrijven over een middeleeuws figuur). In 1998 publiceerde Ingrid Biesheuvel *Maerlants werk. Juweeltjes van zijn hand*, een bloemlezing van niet alleen *Der naturen bloeme* maar ook alle andere extante werken van Maerlant. Na het jaar 2000 neemt deze hernieuwde interesse echter weer af. De net genoemde werken zijn allen van neerlandici en gericht op een Nederlandstalig publiek. De enige neerlandicus die ook internationaal enigszins recentelijk over Maerlant heeft gepubliceerd is Paul Wackers.³ Historici, al helemaal wanneer we verder kijken dan het Nederlands taalgebied, hebben zich maar weinig bezig gehouden met Maerlant. Dit brengt ons bij het tweede historische debat dat hier van belang is, die omtrent *bestiaria* en hun functie.

Wat is een *bestiarium*? Onder de term ‘*bestiarium*’ verstaan we teksten, bijna altijd uit de middeleeuwen, waarin de levenswijze van verschillende dieren/wezens (en soms planten en stenen) omschreven worden. Daarnaast is er vaak een morele les toegevoegd die de lezer aan de levenswijze van dit dier kan onttrekken. Vaak, maar lang niet altijd, zijn deze teksten ook voorzien van verluchtingen van de dieren.

De oertekst die aan alle *bestiaria* ten grondslag ligt is de zogeheten *Physiologus*. Een tekst met 48 hoofdstukken over dieren, planten en stenen gepaard met christelijke moralisering, hoogstwaarschijnlijk stammende uit het Alexandrië van de 2e-eeuw na Christus. De *Physiologus* is in zeer veel manuscripten en talen overgeleverd, en we vinden deze tekst niet alleen terug in middeleeuws Europa maar ook in o.a. Ethiopië en de islamitische wereld. Over in hoeverre we de *Physiologus* zelf een ‘*bestiarium*’ mogen noemen, zijn de meningen verdeeld. De tekst zelf gebruikt deze term zeer zeker

² Jan te Winkel, *Maerlant’s werken beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw* (Gent/s-Gravenhage, 1892), 526.

³ Paul Wackers, ‘Die mittelniederländische enzyklopädische tradition’, in Amand Berteloot (red.), *Jacob van Maerlants >Der naturen bloeme< und das Umfeld* (Münster, New York, München, Berlijn, 2001).

niet. De algemene consensus onder historici is dat de *Physiologus* zelf geen *bestiarium* is en dat we pas deze term moeten gebruiken wanneer we met een tekst te maken hebben die direct of indirect de *Physiologus* heeft aangevuld met informatie uit andere werken, zoals bijvoorbeeld Isidorus van Sevilla's *Etymologiae*. Juist deze synthese van verschillend bronmateriaal is wat een *bestiarium* onderscheidt.⁴

In *bestiaria* vinden we niet alleen echte dieren zoals kraaien en bevers, maar ook fantasiedieren zoals draken en griffioenen. Daarnaast worden aan de echt bestaande dieren vaak eigenschappen toegeschreven waarvan wij weten dat er maar weinig van waar is. Zo vertelt de *Physiologus* al dat bevers bejaagd worden vanwege de medicinale kwaliteiten van diens geslachtsdelen. De bever, zo stelt de *Physiologus*, weet dat en zal daarom zijn genitaliën afbijten en naar de jagers werpen zodat hij met zijn leven wegstrekt. De moraal die erbij gegeven wordt is dat de jager als de duivel is en de zaken die hij van een mens verlangt zijn zondig. Werp deze daarom af en ontkom met je ziel intact.⁵ Dit verhaal over de bever wordt in nagenoeg alle latere *bestiaria* teruggevonden, en ook in *Der naturen bloeme*.⁶ Het is niet het enige fantasievolle onwaarschijnlijk-klinkende verhaal over een echt bestaand dier. Zo is de olifant de aartsvijand van de draak en vliegt de adelaar als hij oud is de zon in om weer jong te worden. Een vaak besproken kwestie onder historici is in hoeverre middeleeuwen deze verhalen werkelijk geloofde. Deze vraag wordt nog verder gecompliceerd doordat de van oorsprong hoogstwaarschijnlijk Egyptische *Physiologus*, Afrikaanse dieren omschrijft waarvan veel middeleeuwse Europeanen er waarschijnlijk nooit één hebben mogen aanschouwen, zoals de olifant en de hyena. Was een olifant voor een 11e-eeuwse lezer van een *bestiaria* net zo echt als de draak waar deze mee vocht? Het antwoord hierop is vervlochten met een andere kwestie. Namelijk: wat was de functie van een *bestiarium*?

Deze vraag wordt niet vaak zo expliciet gesteld door historici, maar ligt wel regelmatig onder het oppervlak in de historiografische discussie omtrent *bestiaria*. Zo verscheen in 1991 *The naming of the beasts. Natural history in the medieval bestiary* van Wilma George & Brunson Yapp. Zoals de tweede helft van deze titel al impliceert beschouwen George en Yapp *bestiaria* hoofdzakelijk als middeleeuwse bronnen van kennis over de natuur. Aan het einde van de inleiding stellen ze: 'We stress the accuracy of what is said in the bestiaries, but also point out errors, and we seldom refer to the moralisations', later gevolgd door 'We intend to show that bestiaries are not, as they are generally held to be, merely compendia of old wives' tales and religious symbolism, amusing or boring according to your taste, but documents that are important for any serious history of medieval science'.⁷ Een groot

⁴ Zie o.a.: F. Ledegang, *Christelijke symboliek in dieren, planten en stenen. De Physiologus* (Kampen, 1994), 24-26. en Willene B. Clark & Meredith T. McMunn, *Beasts and birds of the middle ages. The bestiary and its legacy* (Philadelphia, 1989), 2-4.

⁵ F. Ledegang, *Christelijke symboliek in dieren, planten en stenen. De Physiologus* (Kampen, 1994), 79.

⁶ Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 41-45.

⁷ Wilma George & Brunson Yapp, *The naming of the beasts. Natural history in the medieval bestiary* (Londen, 1991), 28.

deel van de rest van het boek wordt besteed aan het staven van de accuratesse van wat in (Britse) *bestiaria* vermeldt wordt, inclusief de behandeling van fantasiedieren, waarbij bijvoorbeeld gespeculeerd wordt dat de eenhoorn geïnspireerd zou zijn door de neushoorn, of oryx.⁸

Aan de andere kant van deze discussie vinden we onder anderen Pamela Gravestock en Carmen Brown. In *Did imaginary animals exist?* verwerpt Gravestock wat zij de ‘rationalistische’ benadering van *bestiaria* noemt. Waaronder die van George en Yapp. Zij stelt het volgende: ‘*Perhaps the most useful way to approach the problem of imaginary animals is to hypothesize that medievals knew quite well that these animals did not exist and to view the question as to whether or not they actually existed is irrelevant. That is, what was important was that imaginary creatures serve a didactic purpose*’.⁹ Het proberen verklaring van fantasie-elementen in *bestiaria* door middel van vertaalfouten, verwarringen met echte dieren en andere zogenaamde misvattingen, doet volgens Gravestock het middeleeuwse voorstellingsvermogen tekort.

Carmen Brown zegt iets vergelijkbaars. In *Bestiary lessons on pride and lust* beargumenteert zij weliswaar dat *bestiaria* een belangrijke didactische functie vervulde door verhalen over dieren te koppelen aan morele of religieuze lessen, maar dat het net zo goed teksten waren die plezier en vermaak konden brengen: ‘*The coexistence of didacticism and entertainment was not necessarily detrimental for either purpose, and often the mark of artistic genius was made manifest in their skillful combination*’.¹⁰ Op basis van enkele voorbeelden van lemma’s in *bestiaria* met morele lessen over de zonden trots en lust, illustreert Brown hoe dit soort fantastische vertellingen lastige theologische concepten behapbaar konden maken voor een breed publiek. Een verhaal over een bever die zijn eigen genitaliën afbijt om aan de jagers te ontkomen die achter zijn geslachtsdelen aan zitten, spreekt vele malen beter tot de verbeelding en zal beter onthouden worden dan een regelrecht advies je seksuele gevoelens te verwerpen om aan de duivel te ontkomen, zo stelt Brown. Door de aanwezigheid van fantasie en mythe in *bestiaria*, weg te zetten als ‘gebrekkige wetenschap’ doen we af aan de intelligentie van degenen die deze teksten produceerde. Dit waren teksten die diende als vermaak en instructie. Want een les blijft des te beter hangen als deze met plezier tot de leerling komt. De prachtige levendige illuminaties die we bij veel *bestiaria* vinden onderschrijven dit nog meer volgens Brown. Zowel afbeelding als dierenverhaal waren mnemonische en didactische hulpmiddelen die een laag- of ongeletterd publiek hielpen deze lessen te onthouden.¹¹

Gravestock verwerpt het idee dat middeleeuwers deze verhalen werkelijk geloofden bijna volledig. Brown verwerpt de notie dat *bestiaria* tot doel hadden kennis over de natuur te verschaffen niet expliciet, maar is wel van mening dat verreweg de belangrijkste functie van deze literatuurtraditie

⁸ George & Yapp, *Naming the beasts*, 86-89.

⁹ Pamela Gravestock, ‘Did imaginary animals exist?’, in red. Debra Hassig, *The mark of the beast. The medieval bestiary in art, life and literature* (New York & Londen, 1999), 119-135, alhier 130.

¹⁰ Carmen Brown, ‘Bestiary lessons on pride and lust’, in red. Debra Hassig, *The mark of the beast. The medieval bestiary in art, life and literature* (New York & Londen, 1999), 53-67, alhier 53.

¹¹ Brown, *Bestiary lessons*, 64.

van morele en didactische aard was. Uiteindelijk verschillen Brown en Gravestock met George en Yapp voornamelijk van mening over wat de hoofdzakelijke rol van een *bestiarium* was. Ieder van deze schrijvers schreef hier echter over in de jaren '90. Is er sindsdien vaker op deze kwestie gereflecteerd in het debat? Er is in ieder geval niet minder interesse gekomen voor het middeleeuwse dierenboek. In 2013 verscheen *The medieval natural world* van Richard Jones. Jones vraagt zich af wat de 'natuur' was voor middeleeuwers, en of wij vanuit het heden niet te geneigd zijn om een moderne scheiding van 'natuur' en 'cultuur' op het wereldbeeld van mensen uit de oudheid en middeleeuwen te projecteren.¹² Hierbij reflecteert hij ook op de *bestiaria*-traditie. Dat doet hij echter vanuit een veel breder kader over de menselijke perceptie van de natuur in de middeleeuwen en *bestiaria* zijn niet het centrale subject van zijn boek. In 2019 verscheen *Book of beasts: the bestiary in the medieval world* van Elizabeth Morrison en Larissa Grollemond, een 354 pagina's tellende catalogus van allerlei middeleeuwse *bestiaria* en andere dierenafbeeldingen.¹³ Dit is echter voornamelijk een tentoonstelling van afbeeldingen in *bestiaria*, er wordt weinig gesproken over het nut van deze werken en het is voornamelijk gericht op een algemeen publiek. In 2017 kwam Florence McCulloch met *Medieval Latin and French bestiaries*, een academisch overzicht van de relaties tussen verschillende *bestiarium*- en *Physiologus*-handschriften.¹⁴ In haar voorwoord opent zij met het volgende: *'The Latin Physiologus and its enlarged form, the bestiary, are among the best known types of mediaeval [sic] didactic literature. They are frequently cited today as examples of serious works of natural history in an age which supposedly relied wholly on tradition from the distant past, and also as illustrations of the naive credulity of a people who could accept the tale of the capture of the Unicorn as an allegorical representation of the Incarnation. Both statements incline to err in the amount of emphasis and acceptance which they place on each of the two parts of this picturesque compilation — the fabulous description of the real or imaginary animal or bird and the Christian moralization which is derived from it. No collection which repeats the same animal tales in an unchanged form from the earliest centuries of the Christian era down to and, in exceptional cases, even through the Renaissance, can be called anything but a long-lived, uncritical work recording popular tradition. Nor can illustrations used by the Church Fathers to render subtle theological concepts more intelligible and vivid to the unlettered people be presumed to prove that mediaeval man actually believed such examples as were perpetuated in the Physiologus and later the bestiary'*. Desondanks is deze discussie niet waar McCulloch haar boek aan wijdt. Het is een discussie die nog steeds niet beslecht is, ruim twintig jaar na George en Yapp, Gravestock en Brown hier al over schreven. Daarom is het vandaag de dag nog steeds relevant om deze vragen omtrent *bestiaria* te stellen; Diende deze dierenverhalen als bronnen van natuurkundige kennis? Of waren het slechts tot de

¹² Richard Jones, *The medieval natural world* (New York, 2013).

¹³ red. Elizabeth Morrison, Larissa Grollemond, *Book of beasts: the bestiary in the medieval world* (Los Angeles, 2019).

¹⁴ Florence McCulloch, *Medieval Latin and French bestiaries* (Chapel Hill, 2017).

verbeelding sprekende fabeltjes voorzien van een morele les? Is het wel juist om deze twee stelling te zien als tegengestelden waartussen geen harmonie mogelijk is?

Zoals eerder gezegd is er in het internationale historische discours maar weinig aandacht geweest voor Jacob van Maerlant. In het licht van de discussie omtrent *bestiaria* is dit spijtig omdat *Der naturen bloeme* een bijzondere positie inneemt in deze discussie. Bij het lezen van dit dichtwerk wordt het al snel duidelijk dat Maerlant in de traditie van *bestiaria* schrijft. Veel motieven en verhalen verschillen maar weinig van de *Physiologus*, en in zijn proloog noemt hij zelf *Der naturen bloeme* een ‘bestiaris’.¹⁵ Toch wijkt *Der naturen bloeme* op evenveel manieren af van de meeste *bestiaria* als dat het ermee overeenkomt. Vaak wordt deze tekst dan ook niet onder het genre ‘*bestiarium*’ geschaard, maar onder ‘(proto-)encyclopedie’. Dit terwijl *Der naturen bloeme* een interessante positie inneemt betreffende de vraag wat het hoofdzakelijke doel van *bestiaria* was. Na een toelichting over wie Jacob van Maerlant was en in welke context hij *Der naturen bloeme* schreef, zal er stil gestaan worden bij de vraag of het juist is om *Der naturen bloeme* als *bestiarium* aan te merken of niet. Daarna komt Maerlants bedoeling met het produceren van deze tekst aan bod. Eerst kijken we naar de motivatie die hij zelf in de proloog geeft voor het schrijven van de tekst. Daarna gaan we Maerlants werk naast zijn brontekst leggen: Thomas van Cantimpré’s *Liber de natura rerum*. Maerlant blijft zo dicht op deze bron dat vaak ook van een Middelnederlandse vertaling van deze tekst wordt gesproken. Zoals we echter zullen zien, wijkt Maerlant genoeg van Cantimpré af om van een regelrechte vertaling niet te spreken. En het zijn juist bij die plaatsen waar *Der naturen bloeme* afwijkt van *Liber de natura rerum* dat wij achter Maerlants bedoeling kunnen komen. Eerst zullen de teksten op macroschaal vergeleken worden, om vervolgens naar een aantal specifieke afwijkingen op Cantimpré in individuele lemma’s te bestuderen. Na deze comparatieve analyse zal er op basis van de bevindingen opnieuw gereflecteerd worden op Maerlants bedoeling met deze tekst om vervolgens in het licht daarvan te reflecteren op de het bredere debat rondom *bestiaria*.

Wie was Jacob van Maerlant?

Een korte omschrijving van Jacob van Maerlant, wanneer hij leefde en wat we met zekerheid over hem kunnen zeggen, is op zijn plek. Maerlant is ergens geboren in de Brugse Vrije, doch in welk dorp is niet te zeggen. Hij noemt deze geboortestreek zelf in zijn debuut *Alexander’s geesten* en daarnaast is ook aan zijn keuze in rijmwoorden af te leiden dat hij een West-Vlaming was.¹⁶ Maerlants geboortjaar is nog onduidelijker dan de plaats. Zijn debuut in 1260, de scholing die daar sowieso aan vooraf moet zijn gegaan, en het laatste zekere levensjaar 1291, zijn aanwijzingen op basis waarvan neerlandici zoals Ingrid Biesheuvel het jaar van geboorte tussen 1230 en 1235 plaatsen.¹⁷ 1291 of iets later aanwijzen als

¹⁵ Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 4.

¹⁶ Ingrid Biesheuvel, *Maerlants werk. Juweeltjes van zijn hand* (Amsterdam 1998), 9-10.

¹⁷ Biesheuvel, *Maerlants werk*, 10.

sterfjaar gebeurt op basis het in dat jaar verschijnen van het laatste gedicht dat met zekerheid van zijn hand is: *Van den lande van oversee*.¹⁸

We kunnen aan Maerlants werk afleiden dat hij een degelijke scholing gehad moet hebben. De kans is dus reëel dat hij vanuit een gegoed milieu kwam, hoewel we niet kunnen uitsluiten dat iemand zich over hem ontfermt heeft en gezorgd heeft dat hij een goede opleiding genoot. Ondanks dat het niet met zekerheid is vast te stellen, is er een grote kans dat de school die Maerlant aandeed de kapittelschool van Sint-Donaas in Brugge was. Deze hypothese rust hoofdzakelijk op de grote hoeveelheid informatie over de Sint-Donaas kerk die Maerlant uitdraagt in zijn *Spiegel Historiael*, en de nabijheid van deze school tot Maerlants geboorteregio.¹⁹

De naam ‘Van Maerlant’ zal hij toen nog niet gedragen hebben. Deze naam slaat namelijk niet op zijn geboortestreek, maar op het plaatsje Maerlant in de buurt van Den Briel op West-Voorne (toen nog een eiland) waar Maerlant langere tijd als koster aan het werk is geweest. In zijn tweede werk stelt hij zich dan ook voor als ‘Jacob de coster van Merlant’.²⁰ Koster, niet priester. Van Oostrom ziet een reële kans dat Maerlant, vermoedelijk door gebrek aan afkomst of connecties, nooit hoger dan diaken op de priesterlijke carrière-ladder is gekomen, wat hij voornamelijk afleidt aan Maerlants op zijn best ambivalente en op zijn slechts kritische houding tegenover priesters.²¹ Maar, priester, koster of diaken, het verklaart nog steeds niet hoe hij van Brugge en omstreken rond 1257 in Zeeland terecht is gekomen. Wat dit betreft wijst Van Oostrom ons ten eerste op de relatief lage positie die Maerlant waarschijnlijk genoten zou hebben na zijn afstuderen, en hoe hij daarmee waarschijnlijk niet in een van betere kerken mocht gaan werken. Maar, zo voegt Van Oostrom toe, we moeten ook onthouden dat de relatieve (psychologische) afstand tussen Voorne en Brugge kleiner was dan vandaag de dag.²² Er lagen weliswaar meer grenzen in de Lage Landen dan tegenwoordig, die grenzen waren meestal ook een stuk poreuzer. Daarnaast maakte de Noordzee de relatieve afstand tussen Vlaanderen, Zeeland en Holland, nog kleiner.

Als koster zal hij zich ook bezig gehouden hebben met het onderwijzen van de jeugd uit hogere kringen, aldus Biesheuvel. Zij stelt dat het dan ook mogelijk is dat een van zijn leerlingen de latere graaf van Holland en zoon van Rooms-koning Willem II, Floris V was. Maerlants *Spiegel historiael* werd later aan deze Floris opgedragen en zijn eerste werk, *Alexanders geesten*, droeg hij op aan de toenmalige voogd van Floris, Aleide van Avnes.²³

¹⁸ Sommige plaatsen zijn dood echter later, rond het jaar 1300, op basis van een zestiende eeuwse vermelding van een grafsteen van Maerlant waarop gestaan zou hebben dat hij gestorven zou zijn in het zestigste jubeljaar van dat millennium, dus in 1300. Aangezien wij noch de grafsteen hebben, noch weten of dit Maerlants werkelijke graf was, is het wellicht verstandig om 1288 als sterfdatum aan te houden. Zie: Ingrid Biesheuvel, *Maerlants werk. Juweeltjes van zijn hand* (Amsterdam 1998), 13-14.

¹⁹ Frits van Oostrom, *Maerlants wereld* (Amsterdam, 1996), 29-32.

²⁰ Biesheuvel, *Maerlants werk*, 10.

²¹ Oostrom, *Maerlants wereld*, 83-84.

²² Ibidem, 84-85.

²³ Biesheuvel, *Maerlants werk*, 11.

Via welke patroon dan ook, Maerlant kwam in ieder geval in de gratie van het Hollandse hof. Van zijn eerste werken gaan er drie, *Alexander's geesten*, *Historie van den Grale* en *Torec*, stuk voor stuk over jonge koningskinderen in opkomst. Over het algemeen wordt aangenomen dat *Heimelijkheid der heimelikheden* is geschreven voor de regeringsaanvaarding van Floris V in 1266, en deze tekst bevat ook adviezen over regeren en de eigenschappen die een goed vorst bezit. Al deze werken zullen hoogstwaarschijnlijk goed in de smaak zijn gevallen bij Floris en/of zijn familie.²⁴ En het zal via deze connecties zijn dat Maerlant bij de opdrachtgever/patroon van *Der naturen bloeme* zal zijn uitgekomen: Nicolaas van Cats, heer van Zuid-Beveland en iemand die dichtbij Floris V stond. Kort hierna is Maerlant naar Damme verhuist, de havenstad van Brugge. Dit weten we uit een aantal strofische gedichten, bekend onder de naam 'Wapene Martijn' naar de eerste woorden van de gedichten. In deze gedichten voert Maerlant een dialoog met een vriend genaamd Martijn. In het derde gedicht spreekt Martijn uit dat hij betreurt dat ze zo ver van elkaar weg wonen. Hij in Utrecht en 'Jacop' in Damme.²⁵ Het is in ieder geval zeker dat *Der naturen bloeme* niet op Voorne is geschreven aangezien hij meermaals naar zijn tijd op het eiland terug refereert. Bijvoorbeeld in de lemma over de rat.²⁶ Het is waarschijnlijk in Damme dat Maerlant circa 1270 *Der naturen bloeme* voltooide.

Encyclopedie of *bestiarium*?

In veel wetenschappelijke literatuur waarin *Der naturen bloeme* besproken wordt, wordt niet over de tekst gesproken als ware het een *bestiarium* maar een encyclopedie. Hetzelfde geldt voor *Liber de natura rerum*. 19e-eeuwse schrijvers zoals Jan te Winkel en Eelco Verwijs spreken liever van een 'Natuurlijke Historie' en laten zowel 'encyclopedie' als '*bestiarium*' achterwege.²⁷ Om *Der naturen bloeme* te kunnen categoriseren is het eerst van belang dat het concreet is wat beide termen betekenen. Wat voor teksten we onder '*bestiarium*' verstaan is reeds besproken: een middeleeuwse tekst over verschillende wezens en eventueel planten en stenen, eventueel voorzien van een moralisering, geschreven in navolging van de *Physiologus*, maar gesynthetiseerd met ander bronmateriaal.

Ondanks dat encyclopedieën nog steeds in gebruik zijn, in tegenstelling tot *bestiaria*, is het verassend lastig om een concrete wetenschappelijke definitie van het woord te vinden. Encyclopaedia Britannica geeft de volgende algemene omschrijving van een encyclopedie: '[a]reference work that contains information on all branches of knowledge or that treats a particular branch of knowledge in a comprehensive manner'.²⁸ Dit is geen waterdichte definitie. Zo geeft Encyclopaedia Britannica zelf

²⁴ Ibidem, 12.

²⁵ Ibidem, 259.

²⁶ Maerlant, *Naturen bloeme*, Gysseling, 106-107.

²⁷ Jan te Winkel, *Maerlant's werken beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw* (Gent & 's-Gravenhage, 1892), 60. en Eelco Verwijs, *Jacob van Maerlant's Naturen bloeme* (Leiden, 1980), x.

²⁸ Encyclopaedia Britannica, 'Encyclopaedia' (8 september 2016)

<<https://www.britannica.com/topic/encyclopaedia>> [geraadpleegd op 9-1-2020].

het vage verschil tussen een encyclopedie en een woordenboek als voorbeeld van een gebrek aan deze definitie. Desondanks is deze afdoende voor dit onderzoek.

Toetsen we *Der naturen bloeme* aan deze definities dan hebben we zowel met een *bestiarium* als met een encyclopedie te maken. Het is een werk over wezens, planten en stenen, af en toe voorzien van moralisering, en met een groot corpus aan bronnen inclusief de *Physiologus*. Daarmee voldoet het aan alle eigenschappen van een *bestiarium*. Of het bedoeld was als referentiemateriaal is lastiger te beoordelen. Het is in ieder geval geen doorlopend narratief en het is geordend op alfabetische volgorde. Dat *Der naturen bloeme* probeert een tak van kennis in een overzichtelijk werk te vatten, is zeker het geval zo stelt Maerlant zelf: ‘...want nog nooit heeft een dichter in Nederlandstalige boeken over de natuur en zoveel wezens als in dit boek geschreven...’²⁹

Der naturen bloeme is dus zowel een *bestiarium* als een encyclopedie.³⁰ Dit maakt de regelmatige categorisatie van de tekst als een encyclopedie niet fout. Toch is het wellicht een oversimplificatie om de tekst enkel als encyclopedie te bestempelen. We moeten hierbij onszelf de vraag stellen of de categorisatie van een tekst uit de Lage Landen van de 13e-eeuw als een (proto-)encyclopedie, niet te teleologisch van aard is. Is het juist om überhaupt van een encyclopedie te spreken in plaats van een *bestiarium*, wanneer de term ‘encyclopedie’ zoals wij die nu kennen nog niet in gebruik was? Dit terwijl ‘*bestiarium*’ dat niet alleen wel was, Maerlant gebruikt ook zelf deze term voor zijn werk: ‘Ik heb met plezier beloofd één *bestiarium* te schrijven’.³¹ Kijken we naar die dieren die zowel in de *Physiologus* als in *Der naturen bloeme* voorkomen, dan zien we dat de eigenschappen die aan de dieren worden toegeschreven bijna één-op-één in met elkaar overeenkomen. Dit geldt voor bevers die hun eigen genitalieën afbijten, maar ook voor panthers die met hun welriekende adem vele dieren aantrekken, en de Charadrius die kan zien of een zieke zal sterven aan zijn kwaal of niet. Bij sommige lemma’s, zoals die van de panter, wordt de *Physiologus* zelfs expliciet door Maerlant bron vermeldt. *Der naturen bloeme* is een tekst die vaak als encyclopedie wordt aangemerkt en dat is zeker niet ten onrechte. Maar de tekst laat zich misschien nog wel beter onder de term *bestiaria* scharen en het is zeker geen misvatting om deze tekst te bespreken in het licht van die traditie.

Proloog *Der naturen bloeme*

Het zou verkeerd zijn uitspraken te doen over het doel van een tekst zonder te kijken naar wat de auteur hier zelf over te zeggen heeft. Maerlant opent met zijn naam, dat hij dit werk schreef om als geschenk aan te bieden, en de wens dat dit werk de naam ‘*Der naturen bloeme*’ zal dragen. Hij verklaart dat nog

²⁹ ‘...want noch noint in dietscen boeken ne gheen dichtre wilde soeken hiet te dichtene van naturen van so messeliken creatures alse in desen boeken staen...’, in: Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 2.

³⁰ Hierbij wil ik overigens niet zeggen dat een *bestiarium* ook altijd een encyclopedie is. Zo zou de *Physiologus* met zijn specifieke selectie van dieren en veel zwaardere nadruk op moralisatie, hier niet onder vallen.

³¹ ‘jc ebbe belouet ende wilt ghelden ghewilleghelike ende sonder scelden te dichtene .i. bestiariis.’ in: Jacob van maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 4.

nooit iemand een boek in het Nederlands heeft geschreven met informatie over zoveel verschillende wezens. Daar moet de lezer echter niet hem voor bedanken, maar Albertus Magnus die alle geschriften bij elkaar verzameld heeft; Maerlant heeft deze slechts op rijm gezet, zegt hij. Hierbij moet de kanttekening worden gemaakt dat Maerlant onder de foutieve veronderstelling verkeerde dat *Liber de natura rerum* van Albertus Magnus was, terwijl het in werkelijkheid diens leerling betrof: Thomas van Cantimpré. Vervolgens somt Maerlant de lijst aan auteurs en bronnen zonder bekende auteur op, die Cantimpré voor zijn werk gebruikt heeft. Dan verklaart hij dat als de lezer niet van verzinsels en verzonden verhalen houdt en zowel over nuttige als ware zaken wil lezen, hij goed zit met dit boek. De lezer, zo stelt hij, zal zien hoe alles in de natuur met een bedoeling is gemaakt en dat geen schepsel, hoe afzichtelijk ook, door God gecreëerd is zonder bedoeling. Maerlant wenst dat iedereen dit zal beseffen. Hij heeft beloofd een *bestiarium* te schrijven en doet dit met plezier. Hij vertelt over een ouder *bestiarium* van ene Willem Utenhove, een priester uit Aardenburg. Deze priester ging verkeerd te werk, want hij vertaalde een Frans *bestiarium*, waarmee hij van de waarheid afgedwaald is. Maerlant baseert zich echter op de grote geleerde Albertus Magnus, en doet daarmee de waarheid meer recht aan. Na een opsomming van alle hoofdstukken volgt een verklaring dat iedereen die dat wil, in deze hoofdstukken medicinale recepten zal vinden, wijze lessen, fraaie woorden en amuserende verhalen. Als laatste verklaart Maerlant te schrijven in opdracht van zijn heer, Nicolaas van Cats. Maerlant bezit geen rijkdomen en hoopt daarom dat de heer van Cats met dit werk genoeg kan nemen. Daarnaast bidt hij tot God en Maria dat hij een werk zal leveren dat zowel lering als vermaak mag bieden.³²

Er is veel dat we uit deze proloog kunnen afleiden. Maerlant presenteert zijn boek als een bron van kennis over allerlei wezens. De grote toevoeging van *Der naturen bloeme* is de taal waarin het geschreven is. Niet eerder is er een dergelijk boek in het 'Diets' geschreven, zo lezen we. Weliswaar was er een *bestiarium* van Willem Utenhove, maar deze was onder de maat, aldus Maerlant. We zullen hem maar moeten geloven want noch dit *bestiarium*, noch enig andere werk van Willem Utenhove is aan ons overgeleverd. Maerlant wil duidelijk op de lezer overbrengen dat deze met een gerust hart kan geloven wat hier geschreven staat. Hij beroept zich op de reputatie van Albertus Magnus, en de namen van de auteurs waar *Liber de natura rerum* zijn kennis aan ontleent. In totaal benoemt Maerlant 53 auteurs/bronnen, waaronder gezagdragende namen zoals Aristoteles en Augustinus van Hippo. Deze lijst van bronnen is identiek aan die van Thomas van Cantimpré.³³ Hij heeft alleen de volgorde veranderd om het geheel op rijm te zetten. Maerlant benadrukt daarnaast dat alles in dit werk waarheidsgetrouw is en dat het zowel een bron van medicinale recepten is, als van wijze lessen. Bij het lezen van deze proloog lijkt het alsof Maerlant het vanzelfsprekend vindt dat in een boek zoals dit zowel morele lessen te vinden zijn, als meer praktische informatie zoals welke lichaamsdelen van dieren je als medicijn kan gebruiken. Wellicht dat dit aansluit bij zijn hoop dat de lezer een beter inzicht krijgt in de

³² Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 2-6.

³³ Thomas van Cantimpré, *Liber de natura rerum*, red. Walter de Gruyter (Berlijn & New York, 1973), 3-5.

natuur en hoe alles door God geschapen is met een nut/doel. Boze geesten of duivels, zo stelt Maerlant, kunnen niks scheppen. En daarom zijn zelfs de minste aspecten van de natuur onderdeel van Gods plan, dat door bestudering wellicht gedeeltelijk doorgrond kan worden. Hoewel het niet expliciet gezegd wordt, is dit misschien hoe we die combinatie van morele en natuurkundige kennis moeten zien: als de natuur door God voor de mensheid is geschapen, is het een logische gedachte dat er zowel praktische toepassingen als geestelijke lessen in de natuur te vinden zijn.

Aan het einde van de proloog draagt Maerlant het geheel op aan Nicolaas van Cats. We weten betrekkelijk weinig over deze man. Hij was heer van Noord-Beveland en een vertrouweling van de toen nog jonge graaf van Holland, Floris V. Ruim de helft van Maerlants werk is aan deze graaf of edelen aan zijn hof opgedragen.³⁴ Nicolaas werd geridderd in 1272 en stierf in 1283.³⁵ Daar houdt onze kennis over deze edelman op. Zelfs zijn leeftijd is niet te achterhalen, hoewel Maerlant bij de lemma over de merel hem aanspreekt als ‘edel jonghelinc’.³⁶ Ondanks dat we met zekerheid kunnen zeggen over Nicolaas van Cats, weten we wel voor wat voor publiek Maerlant schreef: de aristocratie van Holland en Zeeland. Of Maerlant verwachtte dat zijn werk snel gedissemineerd zou worden, kunnen we niet achterhalen, maar we weten wel dat dit gebeurd is. Het oudste handschrift dat we hebben, het zogeheten Detmold Manuscript, wordt namelijk gedateerd op 1287-1290.³⁷ Dit zou betekenen dat het vlak voor Maerlants dood in 1291 is vervaardigd. Als het de bedoeling was dat de heer Van Cats het werk voor zichzelf hield, is dat niet gebeurd. In ieder geval is het zeker dat Maerlant, ondanks de grote gelijkenissen van teksten, voor een heel ander publiek schreef dan Cantimpré, die *Liber de natura rerum* schreef als een natuurwetenschappelijke introductie voor priesters en andere geestelijken aan de kathedraalschool van Parijs.³⁸

³⁴ Ingrid Biesheuvel, *Maerlants werk. Juweeltjes van zijn hand* (Amsterdam 1998), 12.

³⁵ Jan te Winkel, *Maerlant's werken beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw* (Gent & 's-Gravenhage, 1892), 62.

³⁶ Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 221.

³⁷ Ten Berge-Bollen speculeert over de leeftijd van het Detmold handschrift. Op basis van de bijgevoegde paastafel die van 1287 tot 1319 loopt, dat het handschrift ergens tussen deze jaren geschreven moet zijn. Als de auteur van de paastafel de data vanaf het jaar dat hij schreef toevoegde, zou dat betekenen dat het vervaardigd is terwijl Maerlant nog leefde. Het lettertype doet Berge-Bollen echter jonger aan en dus kan hij niet uitsluiten dat het geheel geen kopie is van een ander handschrift, inclusief de paastafel. Hoewel het exact intact houden van de paastafel wel een rare keus van de kopiist zou zijn. Tegenwoordig vermeldt de Lippische Landsbibliotheek, waar het Detmold handschrift bewaard wordt, 1287-1290 als jaren van oorsprong van het handschrift. Ik neem hier aan dat ze bij deze jaartallen komen op basis van koolstafdatering dat in 1970 nog niet gemeengoed was. Maar aangezien de bibliotheek niet vermeldt hoe zij bij deze datering komen leek het me juist om Ten Berge-Bollens redenering hier toe te voegen. Zie: A.E.M. ten Berge-Bolten, *Jacob van Maerlant's Der naturen bloeme* (Utrecht, 1970), 26-27. en: Lippische landesbibliotheek, ‘Der naturen bloeme’ <<http://s2w.hbz-nrw.de/llb/content/titleinfo/6246457>> [geraadpleegd op 13-1-2020].

³⁸ The medieval bestiary, ‘Thomas of Cantimpré’ (16 januari 2011) <<http://bestiary.ca/prisources/psdetail1798.htm>> [geraadpleegd op 11-1-2020].

Vertalen, rijmen, schrappen. Van een geestelijke naar een aristocratische publiek

De grote lijnen

Hoewel Maerlant niet ver van Cantimpré afwijkt kan van een regelrechte één-op-één vertaling niet gesproken worden. Daarvoor maakt de Vlaming teveel eigenaardige keuzes. Deze keuzes kunnen ons iets vertellen over wat Maerlant voor tekst wilde produceren. We zullen kijken naar hoe de tekst op macroniveau van *Liber de natura rerum* afwijkt. Daarna doen we hetzelfde voor een aantal specifiekere kleinschalige afwijkingen.

Het eerste verschil dat onmiddellijk opvalt als we beide teksten naast elkaar leggen is dat wij bij *Liber* met proza te maken hebben, terwijl *Naturen* een poëtisch werk is. De vraag die daarbij van nature gesteld moet worden is: waarom? *Liber* is een groot werk met ogenschijnlijk een informerende functie. Zo'n tekst niet alleen vertalen, maar ook nog eens op rijm zetten is geen gemakkelijke taak. Maerlant mag op moment van schrijven dan wel een ervaren dichter zijn met vele werken op zijn naam, we mogen er toch vanuit gaan dat er een gegronde reden was om de 16.000 regels van *Naturen* ook te laten rijmen.. Misschien dat Carmen Brown hier toch een goed punt had: een tekst die zowel didactische goed in elkaar steekt en daarnaast ook nog eens leuk is om te lezen, combineert het beste van twee werelden en toont een grote mate van zowel artistiek als scholastisch vernuft. De keuze om al deze kennis op rijm te zetten moet misschien gezien worden als een een zoete druppel honing die het slikken van het bittere medicijn vergemakkelijkt. Door de tekst op rijm zetten, kon een publiek aangesproken worden dat minder goed geschoold was dan de gemiddelde geestelijke, en dat misschien een minder grote liefde had voor lange droge teksten zoals *Liber*; Een boek dat misschien te omvangrijk was voor een gemiddelde Hollandse edelman, en ook nog eens in het Latijn geschreven was. Zowel rijm als vernaculair diende om het behapbaar en leuker te maken voor een aristocratisch publiek.

De keuze om een tekst die vooral op de geestelijkheid is gericht toegankelijker te maken voor de elite, heeft Maerlant later in zijn leven nog een keer gemaakt. In 1271 voltooide Maerlant zijn zogehete 'rijmbijbel'. Een zogenaamde 'historiebijbel' waarbij hij wederom een Latijns tekst, *Historia scholastica* van Petrus Comestor, naar het Middelnederlands vertaalt en op rijm zet.³⁹ Net als bij *Naturen* doet Maerlant hier meer dan alleen vertalen. Hij laat aanzienlijke delen van de brontekst achterwege wanneer deze met ingewikkelde theologische concepten van doen hebben. Daarentegen besteedt Maerlant aan Christus' gelijkenissen juist veel meer aandacht dan Comestor doet en voegt hij hier en daar zelfs eigen uitleg toe.⁴⁰ Maerlant was geen Dominicaan zoals Cantimpré, noch schreef hij voor de kathedraalschool van Parijs. Hij schreef voor de adel van het graafschap Holland en hij kende zijn publiek.

³⁹ Een historiebijbel is een adaptatie van de 'historisch verhalende' delen van de Bijbel, vaak aangevuld met teksten van vroege kerkvaders om een universele geschiedenis te presenteren. De naam 'rijmbijbel' van Maerlants werk is dan ook enigszins misleidende aangezien we hier niet met een traditionele Bijbel te maken hebben.

⁴⁰ Ingrid Biesheuvel, *Maerlants werk. Juweeltjes van zijn hand* (Amsterdam 1998), 14.

Het tweede verschil tussen *Liber de natura rerum* en *Der naturen bloeme* op macroschaal is de hoofdstukopdeling. Maerlants heeft zijn voorgangers werk, ondanks het nog steeds volumineuze *Naturen*, aanzienlijk ingekort. Waar Cantimpré's werk twintig hoofdstukken bevat moet de lezer het bij Maerlant met dertien doen. Hier een kort overzicht van de hoofdstukken in *Liber de natura rerum* en de hoofdstukken in *Der naturen bloeme*, gevolgd door een uiteenzetting van de relatie tussen deze twee.

Liber de natura rerum

1. Over de menselijke anatomie (*De anatomia*)
2. Over de ziel (*De anima et eius virtutibus naturalibus secundum beatum Augustinum*)
3. Over de monsterlijke mensensoorten in het oosten (*De monstrosis hominibus orientis*)
4. Over vierbenige dieren (*De animalibus quadrupedibus*)
5. Over vogels (*De natura avium*)
6. Over zeemonsters (*De monstros marinis*)
7. Over vissen (*De piscibus marinis sive fluvialibus*)
8. Over slangen (*De serpentibus*)
9. Over wormen/insecten (*De vermibus*)
10. Over reguliere bomen (*De arboribus communibus*)
11. Over aromatische en medicinale planten (*De arboribus aromaticis*)
12. Over de eigenschappen van aromatische en medicinale planten (*De herbis aromaticis*)
13. Over bronnen (*De fontibus diversarum terrarum*)
14. Over edelstenen (*De lapidibus pretiosis et eorum virtutibus*)
15. Over de zeven metalen (*De septem metallis*)
16. Over de zeven sferen van de hemel (*De septem regionibus sive de septem humoribus aeris*)
17. Over de Aardse sfeer en die van de zeven planeten (*De septem planetis*)
18. Over bewegingen van de lucht (*De passionibus aeris*)
19. Over de vier elementen (*De quatuor elementis*)
20. Over eclipsen en hemelbewegingen (*De ornatu celi et eclipsibus solis et lune*)

Der naturen bloeme

1. Over mensen (*Van lieden*)
2. Over viervoeters (*Vanden gaenden beesten*)
3. Over vogels (*Van den voglen*)
4. Over zeemonsters (*Wondre inder zee*)
5. Over vissen (*Der visschen maniere*)
6. Over slangen (*Van serpente*)
7. Over wormen/insecten (*Van den wormen*)

8. Over bomen (*Van den bomen*)
9. Over specerijen (*Bome die specie draghen*)
10. Over kruiden (*Van cruden*)
11. Over rivieren en waterlichamen (*Van fonteinen*)
12. Over edelstenen (*Van dieren steenen*)
13. Over metalen (*Vanden .vii. metalen*)

Als eerste kunnen we opmerken dat Maerlant de algemene volgorde waarin Cantimpré zijn hoofdstukken heeft gerangschikt, niet heeft veranderd. Daarnaast heeft hij hoofdstuk 3 tot en met 10 en 13 tot en met 15 van *Liber de natura rerum* grotendeels onveranderd gelaten. Hoofdstuk 1 *Liber* over de menselijke anatomie is teruggebracht tot een passage aan het begin van hoofdstuk 1 *Naturen*. Hierin wordt verteld over de verschillende levensfasen waar een man/mens doorheen gaat tijdens zijn leven. De rest van hoofdstuk 1 *Naturen* correspondeert met hoofdstuk 3 *Liber*, dat monsterlijke mensesoorten beschrijft. Hoofdstuk 2 *Liber*, over de ziel, mist volledig bij *Naturen*. Waar Cantimpré's hoofdstuk 11 over aromatische/medicinale planten gaat en hoofdstuk 12 over hun eigenschappen, heeft Maerlant de eigenschappen in de lemma's zelf vermeld en in plaats daarvan hoofdstuk 9 aan exotische planten (specerijen) besteedt en hoofdstuk 10 aan inheemse planten (kruiden).⁴¹ Hoofdstuk 13, 14 en 15 *Liber* komen overeen met hoofdstuk 11, 12 en 13 *Naturen*. Hoofdstuk 16 tot en met 20 van *Liber de natura rerum*, die over astrologie, de aarde en het weer gaan, zijn door Maerlant geheel achterwege gelaten, hoewel de opening van boek 10 *Naturen* wel in het kort de vier elementen bespreekt.

We kunnen dus zeggen dat Maerlant kiest grofweg twee onderwerpen achterwege te laten die Cantimpré wel bespreekt: de interne werking van de mens, zowel fysiek als geestelijk; en astrologie/geologie/meteorologie. Met name dat tweede onderwerp is een interessante keuze. *Der Naturen Bloeme* is in zijn volledigheid aan ons overgeleverd in elf manuscripten, waarvan er zeven met geen enkele andere tekst zijn samengebonden, of slechts met een kalender. Van de vier waarbij dat wel het geval is, zijn er drie met een tekst astrologie, meteorologie en geologie gebonden (voor zover deze onderwerpen wel te scheiden zijn in deze tijd), genaamd '*Natuurkunde van het geheelal*'.⁴² Deze tekst gaat onder andere over de planeten, sterren, de astrologische invloed van hemellichamen, aardbevingen en winden⁴³. Precies die onderwerpen waar Maerlant, naast de mens, van Cantimpré afwijkt. Blijkbaar

⁴¹ De opening van hoofdstuk 9 vermeldt:

Ghemelijke eist bekend dat int lant van Orient, in Egipten, in Surien, in Meden ende in Turkiën, ende namelike int lant van Endi, datten paradise es bi, die beste bome sijn int ghemene, dat beste cruut, de beste steene. Er is dus geen twijfel dat de term 'specerij' hier naar exotische planten verwijst. Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 400.

⁴² Ria Jansen-Sieben, *De natuurkunde van het geheelal. Een 13e-eeuws middelnederlands leerdicht* (Brussel, 1968).

⁴³ Jacob van Maerlant & Anoniem, *Der Naturen Bloeme & Natuurkunde van het geheelal*, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA 16; Jacob van Maerlant & Anoniem, *Der Naturen Bloeme & Natuurkunde van het geheelal*, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 4; Jacob van Maerlant & Anoniem, *Der Naturen Bloeme & Natuurkunde van het geheelal*, Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 14 A.

was er dus toch onder sommigen het idee dat deze onderwerpen thuishoorden in een dergelijke tekst. Dit past bij het beeld van historici zoals George en Yapp: dat *bestiaria* diende als bronnen van natuurlijke kennis. Het toevoegen van teksten over astrologie en meteorologie hoort niet bij een verhaal over de morele lessen die een mens uit de natuur kan afleiden.

Nog interessanter wordt het wanneer we naar het laatste manuscript gaan kijken waar *Der naturen bloeme* met een andere lange tekst is samengebonden: het zogenaamde Dyckse handschrift.⁴⁴ Hier vinden we *Der Naturen Bloeme* niet samen met een andere tekst die ons meer vertelt over de natuur en de werkelijkheid, maar met het bekende dieren-epos *Van den vos Reynaerde*. De samenbinding van deze twee teksten doet ons weer anders naar de middeleeuwse receptie van *Der naturen bloeme* kijken. Waar het tezamen met *Natuurkunde van het geheelal* een geheel lijkt dat de lezer over het universum vertelt, ligt samen met *Reynaerde* juist de nadruk op de fabelachtige verhalen over dieren, hun doen en laten, en de morele lessen die de lezer aan dergelijke verhalen kan onttrekken.

Het jongste van deze vier manuscripten is ca. vijfenvijftig jaar na *Der naturen bloeme* geschreven. Dat maakt het moeilijk bruikbaar om te achterhalen hoe de tekst bij schrijven bedoeld werd. Maar het kan ons wel iets vertellen over hoe *Der naturen bloeme* niet al te lang na Maerlants dood rond 1291 werd gebruikt. Misschien had Maerlant het wel een hele aparte keuze gevonden om zijn werk met danwel *Natuurkunde van het geheelal*, danwel met *Van den vos Reynaerde* te binden. In ieder geval kunnen we met zekerheid zeggen dat Maerlant zelf *Reynaerde* zowel bekend als relevant genoeg achtte om bij de lemma over de vos even de naam van de bekende antiheld te laten vallen. Wellicht als een amusante verwijzing voor een publiek dat dit karakter waarschijnlijk wel zou herkennen.⁴⁵

Vertalen, rijmen, schrappen. Van een geestelijke naar een aristocratische publiek

De details in

Het noemen van *Reynaerde* bij de lemma over de vos is slechts één voorbeeld van Maerlant die Cantimpré's tekst aanvult of aanpast. Door de hele gehele tekst vinden we kleine aanpassingen van Maerlants hand. Soms zijn deze aanpassingen meteen duidelijk. Zo geeft Maerlant regelmatig naast de Hollandse, ook de Vlaamse naam van een dier. Bijvoorbeeld bij de egel: 'In het Nederlands heet het dier 'egel', in het Vlaams 'herts'.⁴⁶ Waarom deed Maerlant dit? Misschien slechts om een interessant linguïstisch verschil onder de aandacht van de lezer te brengen, of omdat hij het leuk vond om iets uit zijn eigen geboortestreek te onderstrepen. Hij schreef het dan wel voor een Hollandse edelman, misschien hoopte hij ook dat mensen in Damme en omstreken het zouden lezen. Naast linguïstische opmerkingen voegt Maerlant soms ook zelf wat informatie toe. Bijvoorbeeld bij de lemma over de muis.

⁴⁴ Jacob van Maerlant & Willem die Madoc schreef, *Der Naturen Bloeme & Van den vos Reynaerde*, Münster, Universitäts- und Landesbibliothek Münster, NR 381.

⁴⁵ Jacob van Maerlant, *Der Naturen Bloeme*, Detmold, Lippische Landesbibliothek, Mscr. 70, fol. 45v.

⁴⁶ 'j. egel etet in dutsce tale jn vlaenderen .i. herts wetic wale' in: Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 72.

Hier wordt niet alleen de muis besproken, maar ook de rat, die volgens Maerlant ‘een ander soort muis is’.⁴⁷ Maerlant voegt hieraan toe: ‘In West-Voorne leven geen ratten, dat kan de schrijver bevestigen’.⁴⁸ Hier hebben we overduidelijk met Maerlant zelf te maken, waarvan wij weten dat hij lange tijd op Voorne heeft gewoond. In de rest van de tekst is het minder duidelijk of een stuk informatie van Maerlant komt of van Cantimpré. Zo vermeldt hij in hoofdstuk 1 over menselijke soorten bij de lemma over een Duitse ‘gigant’ het volgende: ‘Broeder Albrecht vertelt dat als iemand twee zwaarden zou nemen en er één omlaag richt en de ander omhoog, hij ze beide vrijelijk binnen de schedel [van de reus] zou kunnen bewegen’.⁴⁹ Hier wordt Cantimpré, wederom in de vorm Albertus Magnus, in de derde persoon genoemd. Zo wordt de schijn gewekt dat wanneer de eerste persoon gebruikt wordt, Maerlant zelf aan het woord is. Dit is echter zeker niet het geval. Kijk bijvoorbeeld naar de lemma over saters. Hier lezen we: ‘Ookal hebben deze wezens enige overeenkomsten met mensen, wij geloven volledig dat zijn geen onsterfelijke ziel hebben ontvangen’.⁵⁰ Leggen we Cantimpré ernaast, dan zien we dat deze uitspraak bij hem zijn oorsprong heeft.⁵¹ Na het stuk over de reus volgt bij Maerlant de volgende passage: ‘Alles dat ik weet over monsterlijke mensensoorten uit geloofwaardige bronnen, heb ik hier opgeschreven. Geloof mij of niet, maar ik ben zeker van de waarheid van hetgeen hier beschreven is. Het eerste hoofdstuk is hiermee ten einde. Hier begint het boek over lopende beesten’.⁵² Terwijl Cantimpré eindigt met een simpeler: ‘Hier eindigt het boek over de monsterlijke mensen van het oosten. Hier beginnen de artikelen over vierpotige dieren’, gevolgd door een lijst van de door Cantimpré vernoemde dieren.⁵³ De verzekering dat hetgeen hier omschreven waarheidsgetrouw is, is dus van

⁴⁷ ‘*Van musen es .i. andre maniere si heten ratten...*’ in: Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 106.

⁴⁸ ‘*jn west uorne te waren ne mach ghene ratte leuen dat seitj diet euet bescreuen*’ in: Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 106.

⁴⁹ ‘*broeder albrecht seit vorwar name .i. man diet prouen begerde tusschen appel ende hilde .ij. swerde dat .i. vp entander neder hi mochtse keren uort ende weder*’ in: Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 19.

⁵⁰ ‘*...ende al vindemen an hem somen menscelike lede .i. deel onse geloue es dat geheel Jacob van Maerlant, Der naturen bloeme dat si die siele niet hebben ontfaien die nemmermeer machte gaen.*’ in: Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 10-11.

⁵¹ ‘*Secundum Augustin um utique determinatur animal habere animam, quod est rationale mortale; neque tantum forma, sed actus et habitus hominem manifestant. Animalibus vero monstruosis animam inesse non credimus, et si per aliquos actus ad rationis motum sensu estimationis habilitentur extrinsecus, quoniam non habent cursum organizationis in corpore, ut sensu intellectuali rationis scemate perfruantur. Et non mirum, si monstra huiusmodi alicuius actus habilitatione ceteris animalibus preferantur, quia forte secundum quod plus appropinquant homini exteriori forma in corpore, tanto illi appropinquant sensu estimationis in corde*’ in: Thomas van Cantimpré, *Liber de natura rerum*, vert. Walter de Gruyter (Berlijn & New York, 1973), 97.

⁵² ‘*...dat ic van wondre vant ende weet. alse van menscheliker figuren. jn gheloueliker scrifturen ebbic gheseit in desen boec gheloeue die wille minne roec mar seker bem ic sonder waen dat ic dat ware doe verstaen na dien dat icket bescreuen kende die herste boec nemet hier hende nu hort na dat ict can gheleesten den boec vanden gaenden beesten.*’ in: Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen), 19.

⁵³ ‘*EXPLICIT LIBER DE MONSTRUOSIS HOMINIBUS. INCIPIUNT CAPITULA DE ANIMALIBUS QUADRUPEDIBUS*’ in: Thomas van Cantimpré, *Liber de natura rerum*, vert. Walter de Gruyter (Berlijn & New York, 1973), 106-107.

Maerlant zelf. Hij hechtte hier dus genoeg waarde aan om nog even te benadrukken dat alles wat verteld wordt echt klopt en van geloofwaardige bronnen komt.

Om te achterhalen of een stuk informatie zijn oorsprong bij Cantimpré of Maerlant vindt, moeten dus per geval de twee teksten naast elkaar gelegd worden. Op deze manier komen we er bijvoorbeeld achter dat bij de lemma over de beer, Maerlant het volgende toevoegt: ‘En daar, zo wordt ons verteld, in Noorwegen en de landen daaromheen, kent men witte beren. Die het ijs breken en onder de zee gaan om vissen te vangen en op te eten.’⁵⁴ Naast dat het ongelooflijk interessant is dat we hier een vermelding van ijsberen lijken te hebben in de 13e-eeuw terwijl deze dieren van nature buiten Spitsbergen niet voorkomen in Europa, hebben we hier opnieuw te maken met een toevoeging van Maerlant. Witte beren, noch Noorwegen worden door Cantimpré genoemd in diens lange lemma over ‘ursus’.⁵⁵

Toch heeft Maerlant geen volledig blind geloof in alles wat Cantimpré heeft opgesteld. Soms, hoe subtiel ook, corrigeert hij naar zijn eigen inzien. Neem bijvoorbeeld de walvis. Waar Cantimpré de walvis in het hoofdstuk over zeemonsters bespreekt, kiest Maerlant ervoor om het enorme dier in het hoofdstuk over ‘normale’ vissen te bespreken. Zou het kunnen dat Maerlant de walvis niet zo’n ‘monsterlijk’ dier vond als Cantimpré? Misschien omdat hij zijn hele leven aan of vlakbij de zee heeft gewoond? Het is de enige bevredigende verklaring die ik kan verzinnen voor een dergelijke keuze. Maerlant heeft in de lemma over de walvis nog een andere interessante kleine aanpassing gedaan. Cantimpré vertelt hoe Sint-Ambrosius zegt dat er in de Atlantische Oceaan walvissen leven die zo groot zijn dat ze aangezien worden voor bergen.⁵⁶ Maerlant neemt dit over maar verandert de locatie. In plaats van de Atlantische Oceaan lezen we bij hem over de Ierse Zee.⁵⁷ Met zekerheid valt het niet te zeggen maar het is aannemelijk dat Maerlant zich met deze aanpassing baseert op de één of meerdere van de Brandaan-verhalen. Verhalen over een Ierse monnik die langs allerlei wonderbaarlijke eilanden vaart en onder andere meerdere dagen op de rug van een walvis genaamd Jasconius bivakeert. Deze verhalen genoten grote populariteit in de middeleeuwse Lage Landen, en zij zijn dan ook de beste kandidaat voor deze aanpassing van Maerlant, die normaal altijd erg trouw aan zijn bron is.⁵⁸

Naast aanpassing van hetgeen verteld wordt over de dieren zelf, past Maerlant ook meermaals de moralisering aan die Cantimpré heeft aangebracht. Twee van deze discrepanties worden door Eelco

⁵⁴ ‘Ende dar so pleghen, segmen ons, in Noreweghen ende inden lande dar om trint darmen de witte baren kint, datsi 't ijs breken ontwe ende gaen onder die ze ende vaen die vissce, ende eten die’ in: Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 133.

⁵⁵ Thomas van Cantimpré, *Liber de natura rerum*, vert. Walter de Gruyter (Berlijn & New York, 1973), 168-170.

⁵⁶ ‘Hec monstra in Athalantico mari, ut dicit Ambrosius, infinite magnitudinis sunt, ita ut montes putes, si ea videris altissimis ad celum verticibus eminere’ in: Thomas van Cantimpré, *Liber de natura rerum*, vert. Walter de Gruyter (Berlijn & New York, 1973), 234.

⁵⁷ ‘Ambrosius spreket: in d'Ierlantsce ze scinent berghe min no mee, alse die toten sterren slaen.’ in: Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 287.

⁵⁸ Voor meer over de Brandaanverhalen zie: Clara Strijbosch, *The seafaring saint : sources and analogues of the twelfth-century Voyage of Saint Brendan* (Dublin, 2000).

Verwijs al in 1878 al opgemerkt: bij de ‘Calandrius’ en de ‘Ficedula’.⁵⁹ De Calandrius is een vogeltje dat in de schoonheid van zijn zangstem alle andere vogels overtreft. Daarom wordt het vaak gevangen en in een kooi gestopt. Dit deert het beestje echter niet en het blijft de hele dag de mooiste liederen zingen, alsof zijn kooi het paradijs op aarde is. Cantimpré grijpt dit verhaal aan om te reflecteren op het afgezonderde leven van monniken en hoe het goed is om genot in het heden te vinden en niet teveel na te denken over de tijd daarvoor.⁶⁰ Maerlant lijkt zich er bewust van te zijn dat dit niet een boodschap is die bij een lekenpubliek veel aansluiting zou vinden, en hij zelf zal er zich als seculier geestelijke ook niet volledig mee hebben kunnen identificeren. In plaats daarvan grijpt hij het verhaal over dit vogeltje aan om te reflecteren op de liefde: ‘Deze vogel is als hij die met beminnen is begaan. De liefde is zowel een zoete als zware kerker. Hij denkt alleen aan feestelijke genot. En deze liefdeskerker prijst hij. Want hij waant het een paradijs.’⁶¹

De Ficedula is een vogel die volgens Isidorus van Sevilla, zo heet omdat hij alleen vijgen eet. Cantimpré reflecteert hier op het contemplerende leven en hoe dit tot zoetere ‘vruchten’ leidt dan voor degenen die hier op neerkijken, waarna hij een aantal Bijbelpassages citeert om dit te onderstrepen.⁶² Maerlant gooit het over een andere boeg. Hij stelt dat we net zoals de ficedula zure vruchten vermijdt, we mensen met kwade bedoelingen moeten vermijden. Wees als de ficedula en bemin de zoete vrucht en het goede werk.⁶³

Soms voegt Maerlant ook moralisaties toe waar Cantimpré helemaal geen morele les probeert te geven. Bijvoorbeeld bij de lemma over de *Chorestes*. Cantimpré omschrijft de vete tussen deze vogel en de raaf, en hoe de twee soorten elkaar het leven zuur maken.⁶⁴ Maerlant doet hetzelfde maar reflecteert op hoe de vete tussen deze twee vogels hem aan de vete tussen geestelijken en leken doet denken. Een interessante toevoeging aan een tekst geschreven door een geestelijke voor een lekenpubliek. Maerlant voegt vaker dergelijke moralen over de verschillende standen toe, en dan met

⁵⁹ Eelco Verwijs, *Jacob van Maerlant's Naturen bloeme* (Leiden, 1980), xxiv-xxv.

⁶⁰ ‘*In hoc significatur specialiter contemplantium gaudium etiam in vita presenti, cum vix et raro memores exilii pre dulcedine dei secundum apostolum conversationem iam in celis habere videntur.*’ in: Thomas van Cantimpré, *Liber de natura rerum*, vert. Walter de Gruyter (Berlijn & New York, 1973), 190.

⁶¹ ‘*Bi desen voglen machmen verstaen hem die met minnen es bevaen, dat .i. swaer carkre es ende soete. Cume hevet hi enege moete om iet te pensene dan omme sanc, ende om feeste ende om spel ghemanc. Der minnen karkre ghevet hi prijs, ende dinket hem .i. paradijs*’ in: Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 167.

⁶² ‘*Signatque eos, qui dulces contemplationis fructus cupidius appetentes amarus fructus mortis peccata despiciunt. Hos detestabiles describens Moyses in Deutronomio dicit: Uva eorum uva fellis et botrus amarissimus; fel draconum etc. Econtra vero sponsa in Canticis canticorum bonum contemplationis fructum desiderans dixit: Et fructus eius dulcis gutturi meo.*’ in: Thomas van Cantimpré, *Liber de natura rerum*, vert. Walter de Gruyter (Berlijn & New York, 1973), 198.

⁶³ ‘*Merket hier up ghi grote wise wat dat diet bedieden can. die boem bediedet wel elc man men vindt misselike bome jn arderike als icket goeme die urucht bringhen na sire nature some soete some sure dit vrucht dat sijn onse gewerke dit willic dat elc wise merke ende hi den goeden mensce minne om de doghet die hi heuet inne ende late den quaden henen uaren want alse de wale seit te waren hi mach goede dachuart tellen die hem maket quite vanden fellen mint die urucht soete ende goet ghelijc dat ficedula doet*’ in: Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 184-186.

⁶⁴ Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 167.

name stukken die kritisch zijn tegenover de adel. Onder andere bij de hond, *leontofona*, krokodil en mierenleeuw.

Bij de hond vertelt Cantimpré onder andere dat er drie soorten honden zijn: grote honden, middelgrote honden en kleine honden.⁶⁵ Maerlant neemt dit over maar breidt met name over de eerste soort hond een heel stuk uit: ‘De edelste zijn de hoge en lange honden die snel kunnen rennen maar niet kunnen blaffen. Deze honden zijn zeer geschikt voor de jacht. Oh wee! Deze honden die niet kunnen blaffen worden met de dag machtiger. Edelen hebben nu de macht over dat kerkelijke goed waar Jezus zijn bloed vergoot en dat toebehoort tot alle leden van Christus, maar nu volledig in handen is van de adel. Deze honden blaffen niet omdat edelen niet leren om het volk te bekeren. Met roven voorzien ze in hun onderhoud, en te bedriegen vrouwen, dat is hun grootste prooi’.⁶⁶

Een korter maar vergelijkbaar stuk vinden we bij de *leontofona*. Een klein bescheiden diertje waarvan de as gebruikt kan worden om leeuwen te verjagen. Cantimpré (daar: *leocophona*) geeft hierbij een les over de macht van het bescheidene (de *leocophona*) over het trotse (de leeuw).⁶⁷ Maerlant vervangt deze uitleg door twee regels explicieter richting de adel gericht: ‘Ontziet de kleinen, grote heren. Het is wijs voor wanneer de zaken keren’.⁶⁸

Bij de krokodil zien we zowel Cantimpré als Maerlant een aanklacht doen richting de adel. Eerst wordt verteld dat de krokodil soms met zijn mond open gaat liggen en doet alsof het dood is of slaapt. Dan komt er een vogeltje dat Cantimpré de *trochilus* noemt en Maerlant de *knekerkin*, maar dat tegenwoordig bekend staat als de ‘krokodilwachter’. Dit vogeltje vliegt in de mond van de krokodil, aasend op restjes eten. De krokodil verzwelgt het minuscule vogeltje onmiddellijk. Zowel Cantimpré als Maerlant maken de vergelijking met hoge heren die dorpelingen/boeren lokken om hen vervolgens van al hun bezittingen te beroven. Wat moeten degenen die al zoveel hebben toch met het schamele eigendom van deze mensen, vragen beiden zich af.⁶⁹

De mierenleeuw, zo vinden we zowel bij Maerlant als bij Cantimpré, ziet er wanneer deze jong is precies hetzelfde uit als een mier en hij houdt de mieren dan te vriend. Maar na verloop van tijd wordt hij groter en steeds brutaler. Hij gaat de mieren afhandig maken wat ze produceren en soms bijt hij ze dood. In de winter, wanneer de mieren denken profijt te hebben van hun zomerse arbeid, pakt de

⁶⁵ Thomas van Cantimpré, *Liber de natura rerum*, vert. Walter de Gruyter (Berlijn & New York, 1973), 115.

⁶⁶ ‘*dedelste sijn oghe ende lanc ende snel in lopene ende in ganc te bassene nebsi ghene macht dese die sijn goet ter iacht o wi die onde die niet ne bassen hoe si alle daghe wassen dese edele honde vander iacht edelinghe ebben nu de macht ouer dat kerkelike goet dar ihesus omme sturte sijn bloet dit souden ebben ons here lede nu heuet al die edelede dese honde ne bassen niet bassen: predeken bediet want edelinghe niet ne leren dar sijt folc mede bekeren mar si ghenere hem metter proie ende .i. die euets ioie als vrouwen bedrieghen mach dits sine proie ende sijn beiach*’ in: Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 39.

⁶⁷ Thomas van Cantimpré, *Liber de natura rerum*, vert. Walter de Gruyter (Berlijn & New York, 1973), 146.

⁶⁸ ‘*Ontziet die clene gi grote heren hets misselic war die saken keren*’ in: Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 94-95.

⁶⁹ Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 257-261. en: Thomas van Cantimpré, *Liber de natura rerum*, vert. Walter de Gruyter (Berlijn & New York, 1973), 235-236.

mierenleeuw alles van de mieren af wat hij af kan pakken. Dit doet hij omdat hij zelf in de zomer niks gedaan heeft.⁷⁰ Cantimpré eindigt hiermee zijn stuk over de mierenleeuw, maar Maerlant voegt toe: ‘Zo doen ook de verdorven edelen, die zelf niks gedaan hebben en in plaats daarvan van boeren afnemen wat deze verdiend en opgespaard hebben. De minachting voor hun slachtoffers is zo groot dat ze degenen die hun voedsel niet willen afstaan, doden’.⁷¹

Hoewel Cantimpré het onderwerp ook aansnijdt, kiest Maerlant er voor om vaker een dier aan te grijpen en een aanklacht te doen over het doen en laten van de adel.. Nu is het natuurlijk mogelijk dat Cantimpré met zijn verhaal over de mierenleeuw éézelfde bedoeling had, maar als dat zo was heeft hij het aan de subtekst overgelaten en kunnen wij er met zekerheid geen uitspraken over doen. Zeker is in ieder geval dat Maerlant ervoor gekozen heeft om open en bloot kritiek te uiten op de tweede stand in een tekst die hoofdzakelijk bedoeld was voor een adellijk publiek.

In conclusie

Toen Jacob van Maerlant begon met het schrijven van *Der naturen bloeme* had hij al meerdere lange werken op zijn naam staan, waarvan een van zijn meest recente, *Heimelijkheid der heimelikheden*, opgedragen was aan de jonge Floris V, graaf van Holland en zoon van de voormalige Rooms-koning Willem II. Een koster van eenvoudige komaf zoals Maerlant, belandt niet zomaar in dergelijke kringen. En aangezien hij zijn latere *Spiegel historiael* wederom aan deze Floris opdraagt, een werk dat met zijn 90.000 versregels *Der naturen bloeme*'s 17.000 in het niet doet vallen, kunnen we er vanuit gaan dat *Der naturen bloeme* Maerlant niet uit de gratie heeft doen vallen. Dit was een vakman die wist wat hij aan het doen was, en dat geldt ook voor de aanpassing die hij op Cantimpré's werk heeft gemaakt. Geen droge Latijnse proza maar een poëtisch werk in de volkstaal. De hoofdstukken over normale mensen en theologische verhalen over de ziel worden overgeslagen om onmiddellijk naar een veel interessanter hoofdstuk te stappen: monsterlijke mensen; reuzen en cyclopen; centaurs en amazones. Hetzelfde geldt voor de latere hoofdstukken. Maerlant zag waarschijnlijk in dat hoofdstukken over de positie van de verschillende hemellichamen en de betekenissen die hieraan afgeleid konden worden, niet aan zouden slaan bij zijn publiek. Of in ieder geval niet genoeg om de extra arbeid en kostbaar perkament te kunnen verantwoorden.

In de lemma's zelf hecht hij veel waarde aan het gezag van autoriteiten waar hij en Cantimpré zich op baseerde. Maerlant is er zo op gebrand de lezer te overtuigen van het waarheidsgehalte van zijn tekst, dat er geen twijfel bestaat dat dit in zijn ogen meer was dan een tekst die mensen over moraliteit moest leren. De vele verwijzingen naar medicinale toepassingen van dieren en planten wijzen hier van

⁷⁰ Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 359. en: Thomas van Cantimpré, *Liber de natura rerum*, vert. Walter de Gruyter (Berlijn & New York, 1973), 303.

⁷¹ ‘dus doen uerdoruene edelinghe die ne doen gheene neringhe mar si nemen sonder uerboren den goeden getrouwen geburen dat si ghewonnen ebben ende uerspart nochtan so ebben sise onwart alse dat si hem nemen tleuen sine willent hem sonder heeschen gheuen’ in: Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 359.

zichzelf al op. Want wat voor moraal zou Maerlant zijn lezer willen bijbrengen door deze te verzekeren dat als hij vleermuizenbloed onder het kussen van zijn vrouw legt zij sowieso zwanger zou worden?⁷² Maar ook de toevoegingen over ijsberen in Noorwegen, het gebrek aan ratten op Voorne, en de hercategorisatie van de walvis, tonen ons dat Maerlant hier een kans zag om een steentje, hoe klein ook, bij te dragen aan de kennis over deze dieren.

Het is echter een fout om op basis hiervan te zeggen dat *Der naturen bloeme* slechts een feitelijke verhaal is over de natuur. Want er zitten zeker morele lessen in deze tekst. Sommige daarvan, zoals de les over de bever die zijn testikels afbijt, kunnen teruggetraceerd worden tot de *Physiologus*. Maar zoals we gezien hebben heeft Maerlant er ook een aantal van eigen hand toegevoegd. Sommige hiervan zijn misschien beter als ‘aanklacht’ aan te merken dan als ‘morele les’. Aanklachten die voornamelijk op de adel zijn gericht. Nogmaals, iemand met kennis van zaken zoals Maerlant zal deze niet zomaar in een emotionele vlag hebben neergepend. Misschien dat hij inzag dat de Nicolaas van Cats zo’n stukje kritiek wel kon waarderen. Of Maerlant stond op dermate goede voet met hem dat hij het kon maken om zulke kritiek te uiten.

Wat het ook is, het staat vast dat Maerlant het format van het *bestiarium* aangreep om zowel over dieren te vertellen, als de lezer iets bij te brengen over goede en slechte daden. Hij maakte gebruik van dit flexibele genre dat zowel lessen over de geest als over de natuur kan bijbrengen, en dat zich regelmatig niet zo makkelijk laat definiëren door moderne historici. *Der naturen bloeme* is een voorbeeld van de veelzijdigheid van de middeleeuwse schrijver en de bestiariumtraditie, en het is in het licht van dit soort teksten dat historici zoals George en Yapp, maar ook Brown en Gravestock wellicht moeten herevalueren of er een eenduidig antwoord is op de vragen ‘waar diende een *bestiarium* toe?’, ‘zijn dit bronnen van morele of natuurkundige kennis?’ en ‘geloofde men daadwerkelijk in de geportreterde fantasiedieren?’.

⁷² Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998), 247.

Bibliografie

Primaire bronnen

Cantimpré, Thomas van, *De Natura rerum*, Brugge, Openbare bibliotheek, MS411.

Cantimpré, Thomas van, *Liber de natura rerum*, red. Walter de Gruyter (Berlijn & New York, 1973).

Maerlant, Jacob van & Anoniem, *Der Naturen Bloeme & Natuurkunde van het geheelal*, Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 14 A.

Maerlant, Jacob van & Anoniem, *Der Naturen Bloeme & Natuurkunde van het geheelal*, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 4.

Maerlant, Jacob van & Anoniem, *Der Naturen Bloeme & Natuurkunde van het geheelal*, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA 16.

Maerlant, Jacob van & Willem die Madoc schreef, *Der Naturen Bloeme & Van den vos Reynaerde*, Münster, Universitäts- und Landesbibliothek Münster, NR 381.

Maerlant, Jacob van, *Der naturen bloeme*, red. Maurits Gysseling (Den Haag & Antwerpen, 1998).

Literatuur

Berge-Bolten, A.E.M. ten, *Jacob van Maerlant's Der naturen bloeme* (Utrecht, 1970).

Biesheuvel, Ingrid, *Maerlants werk. Juweeltjes van zijn hand* (Amsterdam 1998).

Brown, Carmen, 'Bestiary lessons on pride and lust', in red. Debra Hassig, *The mark of the beast. The medieval bestiary in art, life and literature* (New York & Londen, 1999), 53-67.

Clark, Willene B. en McMunn, Meredith T., *Beasts and birds of the middle ages. The bestiary and its legacy* (Philadelphia, 1989).

Encyclopaedia Britannica, 'Encyclopaedia' (8 september 2016)

<<https://www.britannica.com/topic/encyclopaedia>> [geraadpleegd op 9-1-2020].

George, Wilma en Yapp, Brunson, *The naming of the beasts. Natural history in the medieval bestiary* (Londen, 1991).

Gravestock, Pamela, 'Did imaginary animals exist?', in red. Debra Hassig, *The mark of the beast. The medieval bestiary in art, life and literature* (New York & Londen, 1999), 119-135.

Jansen-Sieben, Ria, *De natuurkunde van het geheelal. Een 13e-eeuws middelnederlands leerdicht* (Brussel, 1968).

Jones, Richard, *The medieval natural world* (New York, 2013).

Lippische landesbibliothek, 'Der naturen bloeme' <<http://s2w.hbz-nrw.de/llb/content/titleinfo/6246457>> [geraadpleegd op 13-1-2020].

Ledegang, F., *Christelijke symboliek in dieren, planten en stenen. De Physiologus* (Kampen, 1994).

McCulloch, Florence, *Medieval Latin and French bestiaries* (Chapel Hill, 2017).

red. Morrison, Elizabeth & red. Grollemond, Larisa, *Book of beasts: the bestiary in the medieval world* (Los Angeles, 2019).

Oostrom, Frits van, *Maerlants wereld* (Amsterdam, 1996).

Strijbosch, Clara, *The seafaring saint : sources and analogues of the twelfth-century Voyage of Saint Brendan* (Dublin, 2000).

The medieval bestiary, 'Thomas of Cantimpré' (16 januari 2011)
<<http://bestiary.ca/prisources/psdetail1798.htm>> [geraadpleegd op 11-1-2020].

Verwijs, Eelco, *Jacob van Maerlant's Naturen bloeme* (Leiden, 1980), x.

Wackers, Paul, 'Die mittelniederländische enzyklopädische tradition', in: Amand Berteloot (red.), *Jacob van Maerlants >Der naturen bloeme< und das umfeld* (Münster, New York, München, Berlijn, 2001).

Winkel, Jan te , *Maerlant's werken beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw* (Gent/'s-Gravenhage, 1892).

